

<https://doi.org/10.36818/2071-4653-2019-4-6>

УДК 332.142.432:332.12

JEL R11, R22, O18

М. І. Мельник

доктор економічних наук, професор, завідувач відділу
просторового розвитку ДУ «Інститут регіональних
досліджень імені М. І. Долишнього НАН України», м. Львів
e-mail: mar.melnyk@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8869-8666>

Р. Є. Яремчук

провідний інженер відділу просторового розвитку
ДУ «Інститут регіональних досліджень
імені М. І. Долишнього НАН України», м. Львів
e-mail: wyhor29@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9447-7552>

ПРОСТОРОВІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ МІСТ І СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ РЕГІОНУ

Висвітлено основні просторові тенденції та характерні особливості соціально-економічного розвитку міст і сільських територій Запорізької області, а також окреслено оптимальний механізм удосконалення їхнього просторового розвитку, враховуючи регіональну специфіку. Проведений аналіз основних показників соціально-економічного та просторового розвитку дозволив виділити основні характерні особливості процесу урбанізації в регіоні та його впливу на розвиток приміських територій. За допомогою інтегрального індексу економічного розвитку міст і районів Запорізької області, який ґрунтується на кількісних та якісних характеристиках різноманітних аспектів соціальної та економічної динаміки їх розвитку, здійснено ранжування міст і районів регіону за рівнем соціально-економічного розвитку. Виділено основні чинники, які сприяють і перешкоджають збалансованому просторовому та економічному розвитку регіону.

Ключові слова: просторовий розвиток, соціально-економічний розвиток, урбанізація, моноцентричність, старопромисловий регіон, індекс економічного розвитку.

Melnyk M., Yaremchuk R. SPATIAL TENDENCIES AND PECULIARITIES OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF CITIES AND RURAL AREAS OF A REGION

Modern dynamic development of the Ukrainian society and its integration into global social and economic space is followed by emergence of a wide range of problems (internal and external calls and threats of political and financial and economic nature; spatial deformations at the regional and local levels, growth of a fragmentariness and asymmetry in social and economic development of regions, areas, cities and rural territories, lack of systemic nature and coordination of all participants of regional development), the majority of which is especially sharply shown at the regional level. In this regard, there is a need to reveal the spatial development characteristics and problems of the cities and rural territories for Ukrainian regions, to identify their weaknesses and strengths, in order to determine the optimal mechanism for improving spatial development, which would in the future allow for efficient combining of the state and regional interests in the process of ensuring sustainable development of social and economic space and its regional subsystems. The basic spatial tendencies and characteristic features of socio-economic development of cities and rural territories of Zaporizhia region are highlighted, as well as the optimum mechanism of improvement of their spatial development taking into account regional specificity is outlined. The analysis of the main socio-economic and spatial development indicators allowed us to identify the main characteristics of the urbanization process in the region and its impact on the development of suburban areas. Ranging of cities and areas of the region by the level of social and economic development by means of an integrated index of economic development of the cities and districts of the Zaporizhia region based on quantitative and qualitative characteristics of various aspects of social and economic dynamics of their development is carried out. This approach allowed us to ensure the validity and methodological correctness of comparisons of cities and districts parameters in Zaporizhia region by partial integral indexes (economic, social and environmental), and also to determine the place of each of them by rating in the region, which allowed to reliably estimate the depth and extent of their socio-economic development differentiation.

Keywords: spatial development, socio-economic development, urbanization, monocentricity, old industrial region, index of economic development.

Постановка проблеми. Сучасний динамічний розвиток українського суспільства та його інтеграція у глобальний соціально-економічний простір супроводжуються виникненням широкого спектру проблем (внутрішні та зовнішні виклики та загрози політичного та фінансово-економічного характеру; просторові деформації на регіональному та місцевому

рівнях; зростання фрагментарності та асиметричності в соціально-економічному розвитку регіонів, районів, міст і сільських територій; відсутність системності та координації всіх учасників регіонального розвитку), більшість з яких особливо гостро проявляється на регіональному рівні. Загострення соціально-економічних процесів у більшості регіонів України частково зумовлене

неврахуванням органами державної влади регіональної специфіки під час реалізації політичних, економічних і соціальних реформ. З іншого боку, саме сталий розвиток та ефективна взаємодія міст і сільських територій в регіонах будь-якої країни як складових елементів їх соціально-економічного простору є основною передумовою для ефективного функціонування та гармонійного розвитку економічної системи країни. Через це виникає необхідність у висвітленні характерних особливостей та проблем просторового розвитку міст і сільських територій в регіонах України, ідентифікації їхніх слабких і сильних сторін для визначення оптимального механізму вдосконалення просторового розвитку, який би в перспективі дозволив ефективно поєднати державні та регіональні інтереси в процесі забезпечення сталого розвитку соціально-економічного простору та його регіональних підсистем.

Аналіз останніх досліджень. Грунтовні дослідження різноманітних аспектів соціально-економічного простору та просторового розвитку здійснені такими закордонними та вітчизняними науковцями, як: А. Вебер, І. Валлерстайн, В. Кристаллер, П. Кругман, А. Льош, Ф. Перру, М. Портер, Й. Тюнен, Дж. Фрідман, І. Бистряков, Б. Данилишин, В. Семиноженко, В. Чужиков, М. Чумаченко, Л. Шевчук та ін. Проблемні питання розвитку урбанізаційних та субурбанізаційних процесів розкриті в працях таких науковців, як: А. Борсдорф, Е. Блейклі, О. Гладкий, С. Грір, Г. Лаппо, С. Мохнатюк, Т. Сіверц, А. Степаненко, Ю. Пивоваров, Ю. Пітюренко, Р. Флорида та ін. Широке коло питань проблематики різних аспектів соціально-економічного розвитку територій здійснено такими науковцями, як: В. Андрійчук, О. Губені, О. Павлов, П. Савлук, І. Сторонянська, В. Терещенко, С. Шульц, В. Юрчишин та ін. Незважаючи на важливість проведених досліджень, процес визначення оптимального механізму вдосконалення просторового розвитку, враховуючи регіональну специфіку, є вивченим недостатньо, що зумовлює актуальність та визначає мету дослідження.

Мета статті – висвітлення основних просторових тенденцій та особливостей соціально-економічного розвитку міст і сільських територій регіону (на прикладі Запорізької області), а також окреслення оптимального механізму вдосконалення їхнього просторового розвитку, враховуючи регіональну специфіку.

Основні результати дослідження. Запорізька область – високоурбанізований регіон (за даними Головного управління статистики у Запорізькій області, на 1.01.2018 р. рівень урбанізації області склав 77,3%), територія з промисловою, міською житловою та громадською забудовою. В області проживає 4,1% населення держави. За цим показником вона посідає восьме місце в Україні. Система розселення Запорізької області після тривалого періоду формування та розвитку трансформувалася із поліцентричної в моноцентричну з домінуванням обласного центру (м. Запоріжжя). В обласному центрі сконцентровано 43,3% населення області, а чисельність населення другого за величиною населеного пункту (м. Мелітополя) майже в п'ять разів нижче населення Запоріжжя.

Значення індексу концентрації населення в області становить 61,5%, що свідчить про високу нерівномірність розміщення населення по її території. Так,

зокрема, 62% населення Запорізької області (м. Запоріжжя та чотири міста обласного значення) мешкає на 2,3% території, 78,9% населення області мешкає на 30,7% території (великі міста та найбільш заселені райони – Василівський, Вільнянський, Запорізький, Мелітопольський та Орхівський). Відповідно, за винятком найбільш концентровано заселених територій області, на 69,3% території області проживає лише 21,1% її мешканців. Така структура розселення спричиняє значну територіальну диференціацію рівня та якості життя мешканців регіону.

Значення коефіцієнта першості (питома вага населення найбільшого міста регіону в загальній чисельності населення області) в Запорізькій області на початок 2018 р. склало 43,3%, що майже на 15 в. п. перевищує середнє значення коефіцієнта першості за регіонами України. Порівнюючи коефіцієнти першості всіх регіонів країни, можна стверджувати, що для них характерними є значні регіональні відмінності. Зокрема, амплітуда коливання питомої ваги найбільшого міста в населенні регіонів на початок 2018 р. складала від 9,1% в Закарпатській області до 62,6% у Київській та 53,8% у Харківській областях. За коефіцієнтом першості всі регіони України можна розділити на чотири групи, відповідно до якого Запорізька область разом із Київською, Харківською, Одеською та Миколаївською областями потрапляє до четвертої групи регіонів із найвищим значенням коефіцієнта першості.

Регіони з найвищим значенням коефіцієнта першості проявляють найвиразніші ознаки моноцентричної моделі просторового розвитку, з іншого боку, регіони з найнижчими значеннями відрізняються найбільшим рівнем поліцентричності. Запорізьку область за цим показником можна охарактеризувати як одну з найбільш моноцентричних у країні (в Україні вона поступається лише Київській (з м. Київ) та Харківській областям, відчутно переважаючи Дніпропетровську, Херсонську та Донецьку області).

Аналіз динаміки питомої ваги населення м. Запоріжжя в населенні Запорізької області за період 2010-2017 рр. демонструє зростання (+0,1 в. п.), як і в більшості обласних центрів України (зростання в середньому на 3,1 в. п.), що свідчить про посилення тенденції до підвищення рівня моноцентричності. З іншого боку, лише в трьох областях (Луганській, Рівненській та Закарпатській) зниження коефіцієнтів першості в аналізованому періоді (в середньому на 3,9 в. п.) свідчить про зростання рівня поліцентричності моделі її просторового розвитку. Підвищена концентрація соціально-економічного, інноваційно-креативного, управлінського та інформаційного потенціалу в обласному центрі (м. Запоріжжя), є однією із основних причин посилення сучасної моноцентричної

⁹ Довідка: 1) з найнижчим коефіцієнтом першості (менше 20,0%): Закарпатська, Івано-Франківська, Луганська області; 2) з коефіцієнтом першості нижче середнього (20,0-30,0%): Львівська, Вінницька, Донецька, Житомирська, Кіровоградська, Волинська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області; 3) з коефіцієнтом першості вище середнього (30,0-40,0%): Дніпропетровська та Херсонська області; 4) з найвищим коефіцієнтом першості (40,0% і вище): Київська, Харківська, Запорізька, Миколаївська, Одеська області.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО ПЕРІОДУ УКРАЇНИ

моделі просторового розвитку області та загострення територіальних диспропорцій (за рівнем та якістю життя, динамікою соціально-економічного розвитку в інших містах та районах області).

Попри те, що протягом 2010-2017 рр. загальна чисельність населення Запорізької області зменшилася на 4,3%, або на 78,1 тис. осіб – з 1801,3 до 1723,2 тис. осіб, розподіл населення не зазнав суттєвих змін: разом із зменшенням загальної чисельності міського населення на 3,9% (або на 53,7 тис. осіб) спостерігалось й зменшення сільського населення на 5,9% (або на 24,4 тис. осіб). Вищий загальний темп зниження чисельності сільського населення порівняно з міським у аналізованому періоді зумовив незначне зростання рівня урбанізації Запорізької області (на 0,4%).

За рівнем урбанізації Запорізька область у 2017 р. займала п'яте місце в Україні, переважаючи (на майже 8 в. п.) середній рівень по країні (69,29%) та значення Херсонської (61,3%) області та Сілезького воєводства (Польща) (76,9%), але поступаючись трьома із чотирьох сусідніх областей – Донецькій

(90,8%), Дніпропетровській (83,8%), Харківській (80,9%) та Гомельській області Білорусі (77,4%).

Водночас у межах Запорізької області є території з низьким рівнем урбанізації. У Великобілозерському районі внаслідок відсутності міст рівень урбанізації становив 0%, а в Мелітопольському (6,0%), Бердянському (11,1%), Токмацькому (29,6%) та Запорізькому (30,7%) районах не перевищував 31%, оскільки значна частина міського населення була сконцентрована в районних центрах – містах обласного підпорядкування. У 12 районах області сільське населення переважало міське, лише в трьох районах (Василівському, Гуляйпільському та Михайлівському) спостерігалася незначна перевага міського населення (від 53,4 до 58,2%). А найбільша концентрація міського населення спостерігалася в обласному центрі, містах обласного значення та всіх міських громадах області (рівень урбанізації яких становив від 100 до 87,9%) (рис. 1).

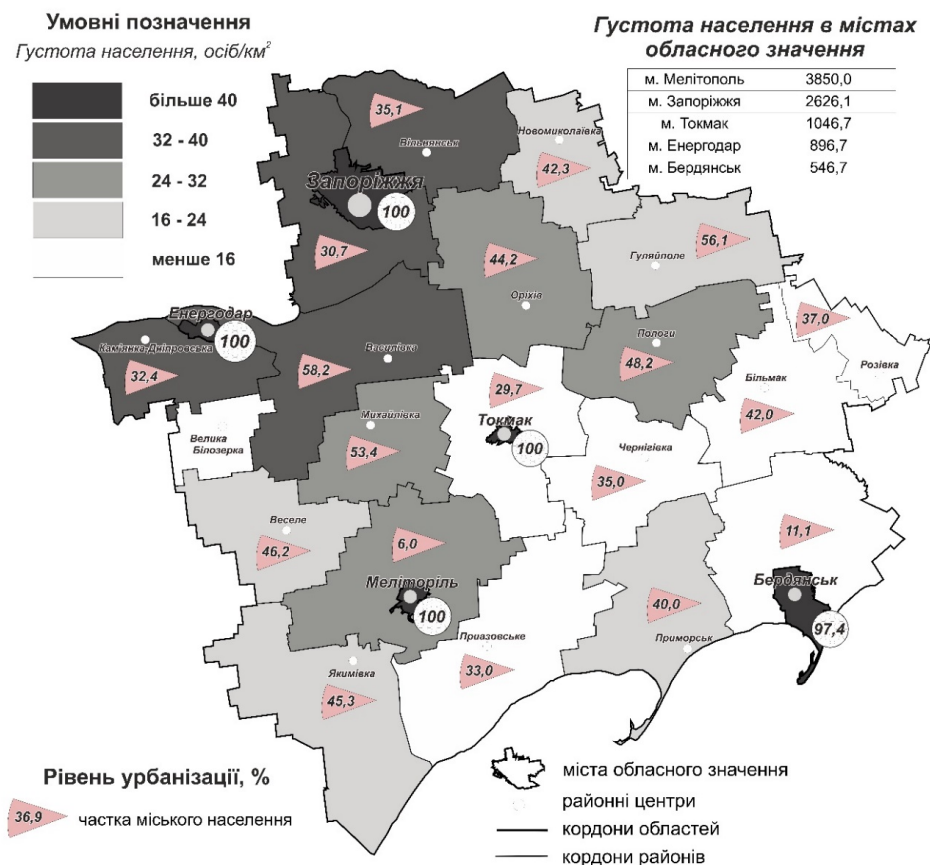

Рис. 1. Рівень урбанізації та густота населення у Запорізькій області у 2017 р.

Побудовано авторами на основі даних [1].

У 2017 р. середня густина населення Запорізької області складала 63,4 особи / км², що нижче від загальноукраїнського показника (70,6) і від показників трьох сусідніх високоурбанізованих областей (Донецької – 158,4 особи / км², Дніпропетровської – 101,1 особи / км², Харківської – 85,8 особи / км²) та Сілезького воєводства (369,1 особи / км²). Це можна пояснити наявністю в області, крім п'яти густозаселених великих міст, 16 районів із дуже

низькою густотою населення (менше 30 осіб / км²), більшість із яких розміщені в степовій зоні з посушливим характером природно-кліматичних умов та в значній віддаленості від обласного центру (рис. 1).

Не враховуючи населення міст обласного значення, середній показник густоти населення області складає 23,1 особи / км², що є одним із найнижчих показників в Україні. Зростання густоти населення в Запорізькій області спостерігається в

напрямі до географічного та адміністративного центрів області. В обласному центрі Запорізької області – м. Запоріжжя, яке є сьомим найбільшим за чисельністю мешканців містом України, густота населення в 2017 р. складала 2662,1 осіб / км². Також варто відзначити високі показники густоти населення й в інших містах обласного значення регіону: м. Мелітополь – 3850 осіб / км² (на 45% вищий за рівень обласного центру), м. Токмак – 1046 осіб / км², м. Енергодар – 896,7 осіб / км² та м. Бердянськ – 546,7 осіб / км².

Сьогодні досягнення нової якості економічного зростання міст чинить визначальний вплив на соціальні ефекти, рівень та якість життя населення, позитивну динаміку розвитку суспільних процесів у містах та регіонах. Сучасні великі міста визначають не тільки основні тенденції суспільного розвитку, але й генерують нові ідеї, які знаходять своє практичне втілення у нових концепціях сталого розвитку («розумні міста», «креативні міста», «зелені міста», «міста, що навчаються» тощо) та в новітніх елементах локального урядування (е-урядування, партисипативне урядування тощо). Саме тому від вектора та рівня розвитку міст, зокрема перспективних та креативних видів економічної діяльності, що базується на самоідентифікації та ключових конкурентних перевагах їхнього розвитку, залежить конкурентоспроможність регіонів і країни загалом.

Ефективне використання та примноження людського капіталу є одним із основних чинників соціально-економічного розвитку як міст і регіонів, так і країни загалом. Сьогодні в Україні на фоні значної депопуляції населення існує пряма залежність між інтенсивністю урбанізаційних процесів та показниками природного й міграційного приросту (скорочення) населення.

Так, зокрема, для Запорізької області як для високоурбанізованого старопромислового регіону України в аналізованому періоді характерним є високий темп зниження міського населення, що підтверджується як значним зниженням коефіцієнта інтенсивності урбанізації (з -0,69 у 2005 р. до -6,55 у 2017 р.), так і вагомими показниками середнього рівня скорочення природного та механічного приростів населення в регіоні (-11,68 та -1,20 відповідно). Подібна тенденція щодо зміни чисельності міського населення в 2005-2017 рр. була характерна й для інших українських старопромислових регіонів (Дніпропетровської (-6,23), Донецької (-9,29), Луганської (-10,15), Полтавської (-5,87) та Харківської областей (-2,98)), а також Сілезького воєводства у Польщі (-2,95).

Затухання процесів урбанізації в старопромислових регіонах України зумовлені такими основними причинами: повільним зниженням рівня їх економічного розвитку внаслідок відсутності налагодженого процесу адаптації їхніх економічних систем до оптимального використання змін зовнішнього середовища; переходом до наступної стадії урбанізації; а також вимушеним переселенням населення із зон військового конфлікту (рис. 2) [2].

Для прикладу, найвищі значення коефіцієнтів інтенсивності урбанізації в областях Заходу України, Київській та Одеській областях пояснюються як наявністю демографічного резерву населення в сільській території цих регіонів, так і постійним міграційним припливом населення, а також більш пізньою історичною стадією урбанізації західних областей України, порівняно зі старопромисловими та високоурбанізованими областями Сходу та Центру.

В умовах загальноукраїнської тенденції стиснення економічного простору на користь великих міст (інтенсивність урбанізації за 2010-2017 рр. в обласних центрах України була вищою, ніж у регіонах загалом) (рис. 3). Для м. Запоріжжя, як і для окремих сусідніх обласних центрів (м. Дніпра, м. Донецька, м. Луганська та м. Херсона), в аналізований період було притаманне значне скорочення природного та механічного руху населення; як наслідок – негативне значення показника інтенсивності урбанізації, що в 3,8 рази перевищує середній по країні показник (-1,71). Загалом, за аналізований період міста Сходу України активніше втрачали своє населення, що зумовлено вищими темпами депопуляції населення (старінням), військовими діями, руйнуванням місцевої економіки та переходом до чергового етапу урбанізації, який характеризується скороченням народжуваності міського та сільського населення, а відтак затуханням урбанізації всього регіону. Міста центру України, за винятком Києва, також втрачають своє населення. Окреслені тенденції скорочення міського населення потребують запровадження заходів для утримання та збереження людського капіталу шляхом формування нових робочих місць і модернізації соціальної інфраструктури, впровадження заходів щодо стимулювання народжуваності шляхом кращого медичного, соціального та освітнього забезпечення тощо.

Натомість зростання чисельності населення та питомої ваги м. Києва, м. Івано-Франківська, м. Луцька та м. Чернівців супроводжувалося одночасним зростанням чисельності населення їхніх регіонів, хоч із нижчими темпами, тобто досить активний процес концентрації населення в цих містах відбувається не лише завдяки маятниковій трудовій міграції, але й природному приросту населення, який характерний і для регіону загалом. Зростання чисельності населення та питомої ваги інших обласних центрів (м. Вінниця, м. Одеса, м. Тернопіль та м. Хмельницький) супроводжується зниженням чисельності населення їхніх регіонів. Тобто виникає зворотний ефект, коли полюси зростання не забезпечують розвиток навколишньої території, а «висмоктують» її ресурси (насамперед людські). У такому разі надмірна концентрація населення в обласному центрі ускладнює процеси соціально-економічного розвитку, призводить до посилення просторових диспропорцій у соціально-економічному розвитку регіонів.

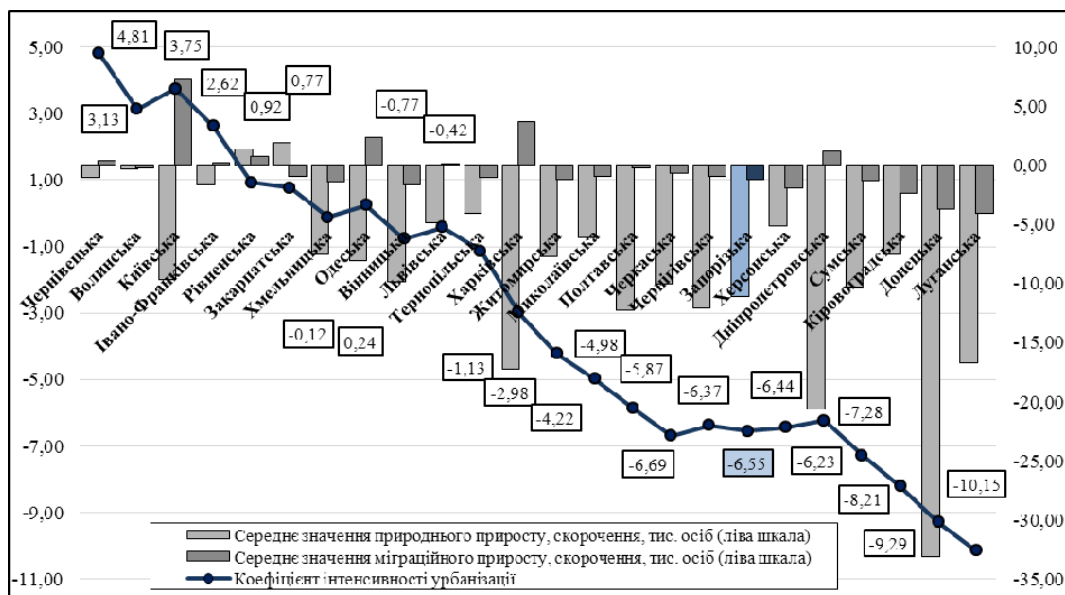

Рис. 2. Позиція Запорізької області серед регіонів України за коефіцієнтом інтенсивності урбанізації та показниками природного й міграційного приросту (скорочення) населення за 2005-2017 рр.

Побудовано авторами на основі [1].

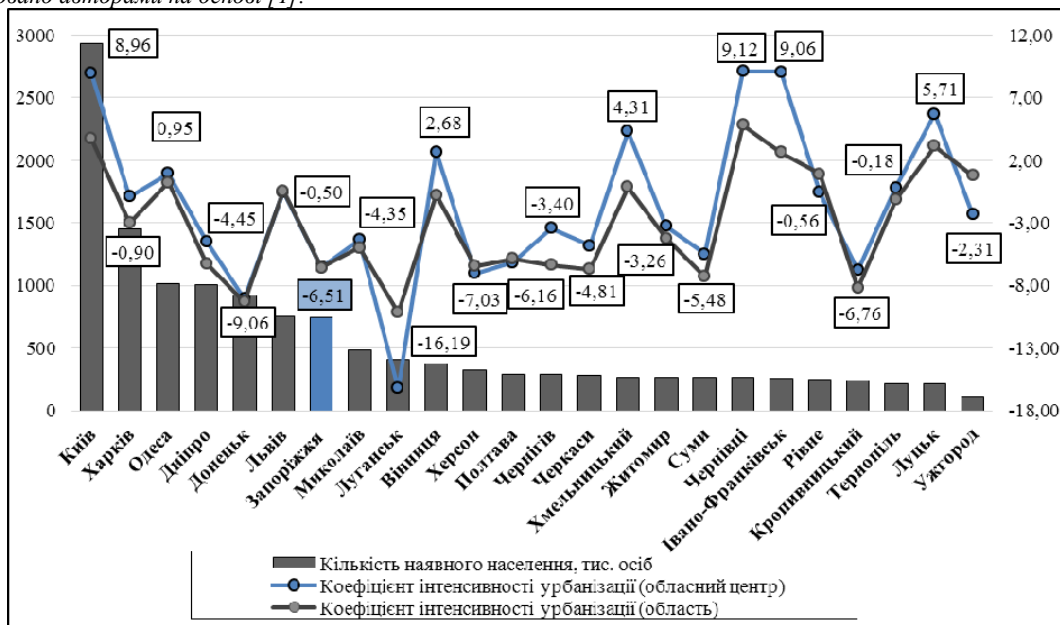

Рис. 3. Позиція м. Запоріжжя за інтенсивністю урбанізації серед обласних центрів України у 2017 р.

Побудовано авторами на основі [1; 3].

З огляду на те, що людський капітал є одним із основних чинників соціально-економічного розвитку, саме вища концентрація населення в місті чи районі дуже часто визначає високий рівень їх експортного потенціалу та частки в валовому внутрішньому продукті України.

Наслідком перерозподілу територіальної структури ВРП (з огляду на втрату економічної потужності Донецької та Луганської областей) стало зростання частки ВРП Запорізької області з 3,8% у 2012 р. до 4,4% у 2017 р. у ВРП України загалом.

Аналіз динаміки рівня ВРП на одну особу Запорізької області в 2010-2017 рр. свідчить про те, що регіон входить у п'ятірку найкращих за цим показником в Україні (поступаючись тільки м. Києву (238,62 тис. грн), Полтавський (106,25 тис. грн), Київський (90,0 тис. грн) та Дніпропетровський

(97,1 тис. грн) областям), перевищуючи середнє значення по країні (70,2 тис. грн) на 8%.

Динаміка показників зовнішньоекономічної діяльності великих міст та окремих районів (обсягів експорту товарів і послуг, прямих іноземних інвестицій), які є індикаторами рівня конкурентоздатності економічних систем і економічного розвитку, чітко виокремлює їх на тлі регіону. Концентрація експортного потенціалу Запорізької області відбувається здебільшого в обласному центрі та містах обласного значення, хоча варто відзначити три райони (Василівський (37,2%), Вільнянський (32,7%) та Пологівський (30,1%)), рівень експортної орієнтації господарства (частка експорту товарів і послуг в загальному обсязі реалізованої продукції) яких переважав окремі великі міста регіону (м. Мелітополь та м. Енергодар) та практично не поступався м. Запоріжжя (32,2%). Найбільш експортно

орієнтованими в регіоні в 2017 р. були м. Бердянськ (66,1%) та м. Токмак (48,1%), яким за цим показником удалося відчутно перевищити рівень обласного центру. Проте в абсолютному вимірі за обсягом експорту товарів і послуг м. Запоріжжя в 2017 р. переважило більш ніж в чотири рази всі міста обласного значення та райони області разом. Потужний гірничо-металургійний та енергетичний комплекси, розвинута сфера послуг дозволяє м. Запоріжжя домінувати в сфері зовнішньоекономічної діяльності регіону, а також утримувати провідні позиції в загальнодержавному масштабі (друге місце після м. Києва за обсягом експорту товарів та шосте за обсягом експорту послуг).

З метою ранжування міст та районів за рівнем соціально-економічного розвитку було розраховано відповідний інтегральний індекс у розрізі міст та районів за даними 2017 р., який ґрунтується на кількісних та якісних характеристиках різноманітних аспектів соціально-економічної динаміки їх розвитку (рис. 7). Часткові індекси економічного, соціального та екологічного розвитку відображено на рис. 4-6.

Такий підхід дозволив забезпечити обґрунтованість і методологічну коректність порівнянь параметрів окремих міст і районів Запорізької області за частковим інтегральним індексом, а також визначити місце кожного з них за рейтингом у регіоні, що дозволило достовірно оцінити глибину та ступінь диференціації їх розвитку.

Інтегральний індекс соціально-економічного розвитку Запорізької області в 2017 р. розраховано кумулятивним методом на основі стандартизованих величин, які характеризують різноманітні аспекти життєдіяльності міст та районів регіону. За результатами розрахунку цього індексу можна зробити такі висновки:

- обласний центр м. Запоріжжя, володіючи найвищим рівнем соціально-економічного розвитку в Запорізькій області, домінує у більшості сфер життєдіяльності регіону, про що свідчить найвище значення його інтегрального індексу – 0,6339 (0 – мінімальне значення, а 1 – максимальне). З іншого боку, чимала віддаленість результату м. Запоріжжя від максимального значення свідчить про те, що існує чимало сфер, у яких інші міста та райони переважають його показники (зокрема: за рівнем зайнятості та безробіття, обсягами експорту товарів та послуг на одну особу, рівнем забезпеченості ДНЗ та загальноосвітніми навчальними закладами, а також середнім розміром заробітної плати), що об'єктивно пояснюється вищою щільністю населення, яка позначається і на показниках оплати праці;
- м. Мелітополь (0,4366) та м. Бердянськ (0,3893), володіючи високим рівнем соціально-економічного розвитку, в окремих сферах (забезпеченість закладами освіти, підготовка кваліфікованих робітників та обсяг експорту послуг на одну особу) навіть переважають обласний центр, але за більшістю параметрів поступаються йому. Наявність у цих містах значного людського та економічного

потенціалу дозволяє їм за умови виваженої політики розвитку конкурувати з обласним центром в окремих сферах суспільної життєдіяльності та поступово наздоганяти його за рівнем соціально-економічного розвитку;

- значення інтегрального індексу Пологівського (0,4004) та Запорізького (0,3048) районів свідчить не тільки про досить високий рівень їх соціально-економічного розвитку, але й про наявність значних конкурентних переваг (промислова сфера для першого та вигідне розміщення для другого) поряд з іншими районами регіону, які дозволяють досягати цього рівня та ефективно підтримувати його;
- основна група з 14 районів (Василівський, Якимівський, Вільнянський, Приазовський, Михайлівський, Токмацький, Веселівський, Більмацький, Бердянський, Чернігівський, Гуляйпільський, Оріхівський, Новомиkolaївський та Великобілозерський) та м. Токмак, значення інтегрального індексу соціально-економічного розвитку яких знаходиться в діапазоні від 0,2 до 0,3, володіють середнім та нижче середнього рівнем соціально-економічного розвитку, який зумовлюється як низьким рівнем людського потенціалу, так і обмеженістю сфер економічного розвитку та підприємницької активності;
- група аутсайдерів (значення інтегрального індексу до 0,2) включає чотири райони (Розівський, Мелітопольський, Кам'янка-Дніпровський та Приморський) з найнижчим рівнем соціально-економічного розвитку в Запорізькій області, які характеризуються дуже обмеженим людським та економічним потенціалом. Це поглиблюється сусідством із містами та районами, які володіють набагато вищим рівнем розвитку та активно притягують ресурси з навколишніх територій.

Таким чином, модель просторового розвитку Запорізької області є значною мірою моноцентричною, що обумовлює великий розрив у показниках соціально-економічного розвитку між обласним центром та іншими територіями регіону. Рух у бік поліцентричної моделі регіонального розвитку через відновлення втрачених і набуття нових функцій найбільшими містами області дасть змогу не тільки зменшити диспропорції в територіальному розвитку, але й чинитиме сприятливий вплив на процес удосконалення та зростання основних сфер життєдіяльності в регіоні загалом.

Основними чинниками соціально-економічного розвитку міст і районів Запорізької області є: сприятливі природно-кліматичні умови та значні запаси природно-рекреаційних, лікувальних та мінерально-сировинних ресурсів, які дозволяють розвивати господарство та створювати сприятливі умови для життя мешканців регіону; розвинута транспортна інфраструктура та транзитний потенціал; диверсифікована структура економіки регіону та розвинутий промисловий комплекс; високий науково-освітній потенціал та кваліфікаційний рівень економічно активного населення; тривалий досвід толерантного співіснування громад різних національностей в регіоні тощо.

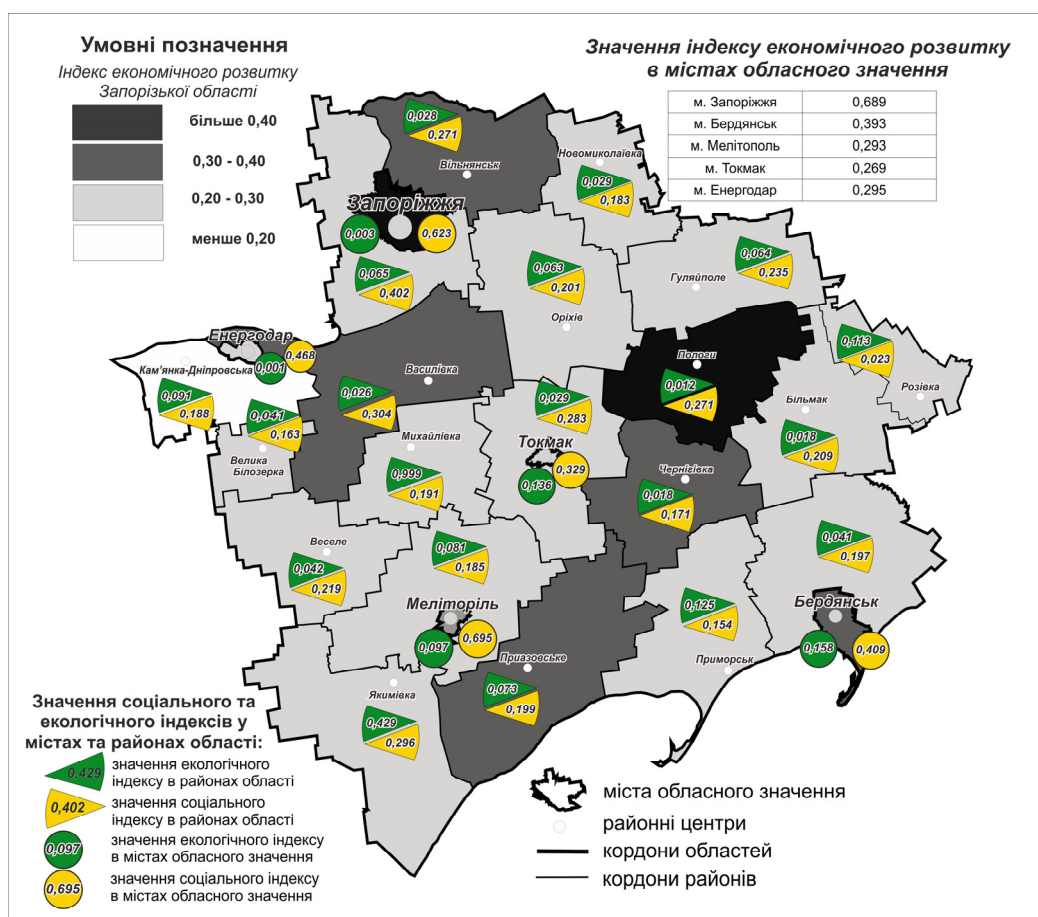

Рис. 4. Індекс економічного розвитку міст і районів Запорізької області у 2017 р.
Побудовано авторами на основі [1; 4].

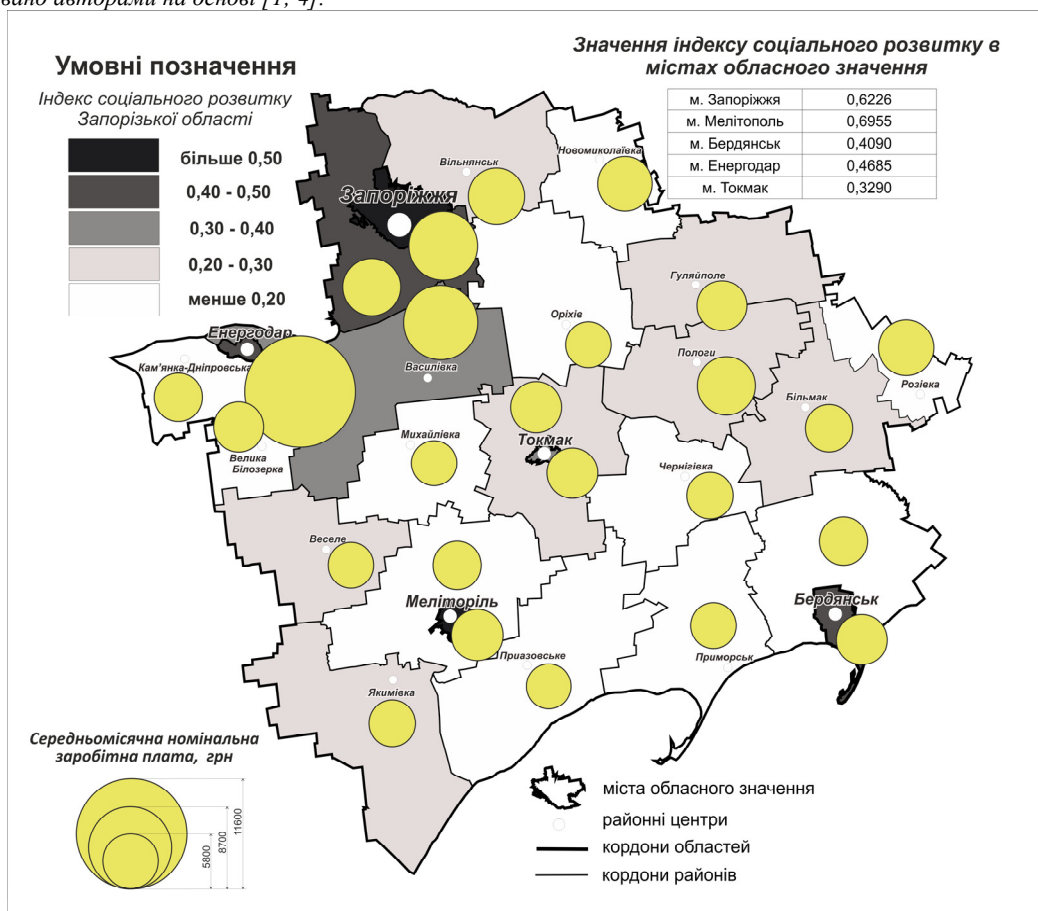

Рис. 5. Індекс соціального розвитку міст і районів Запорізької області у 2017 р.
Побудовано авторами на основі [1; 4].

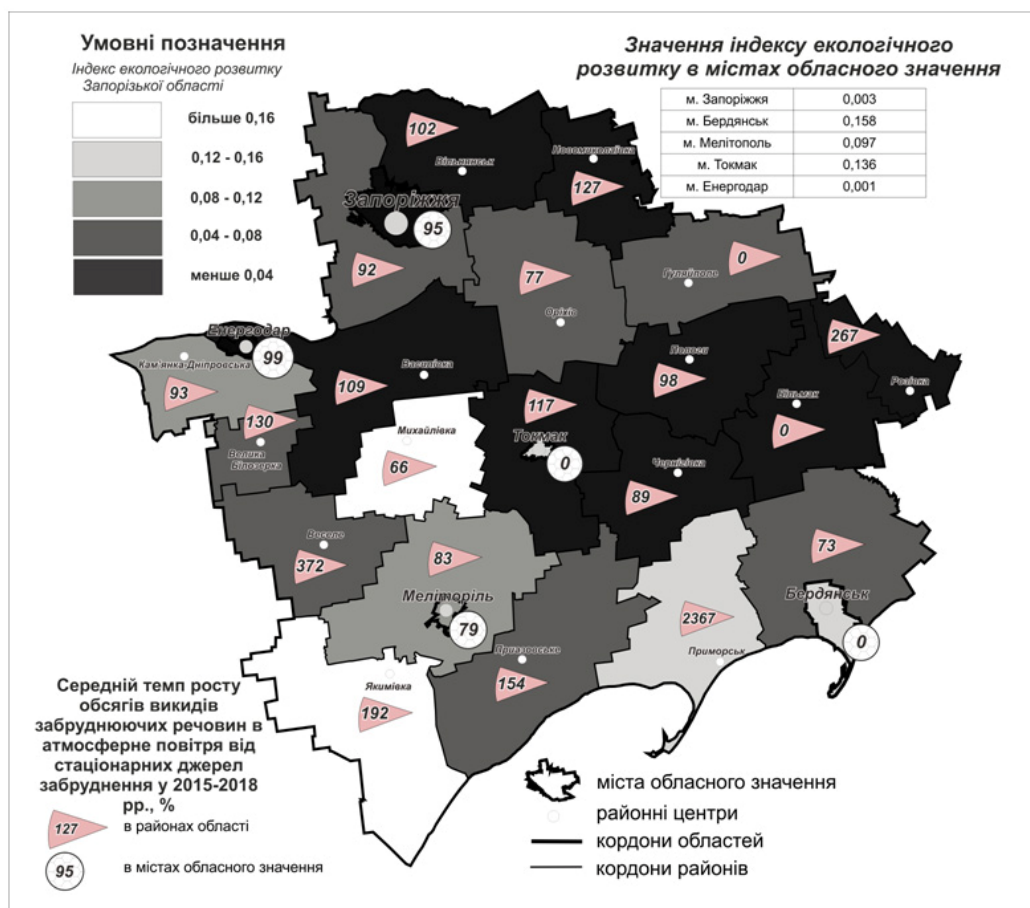

Рис. 6. Індекс екологічного розвитку міст і районів Запорізької області у 2017 р.
Побудовано авторами на основі [1; 5].

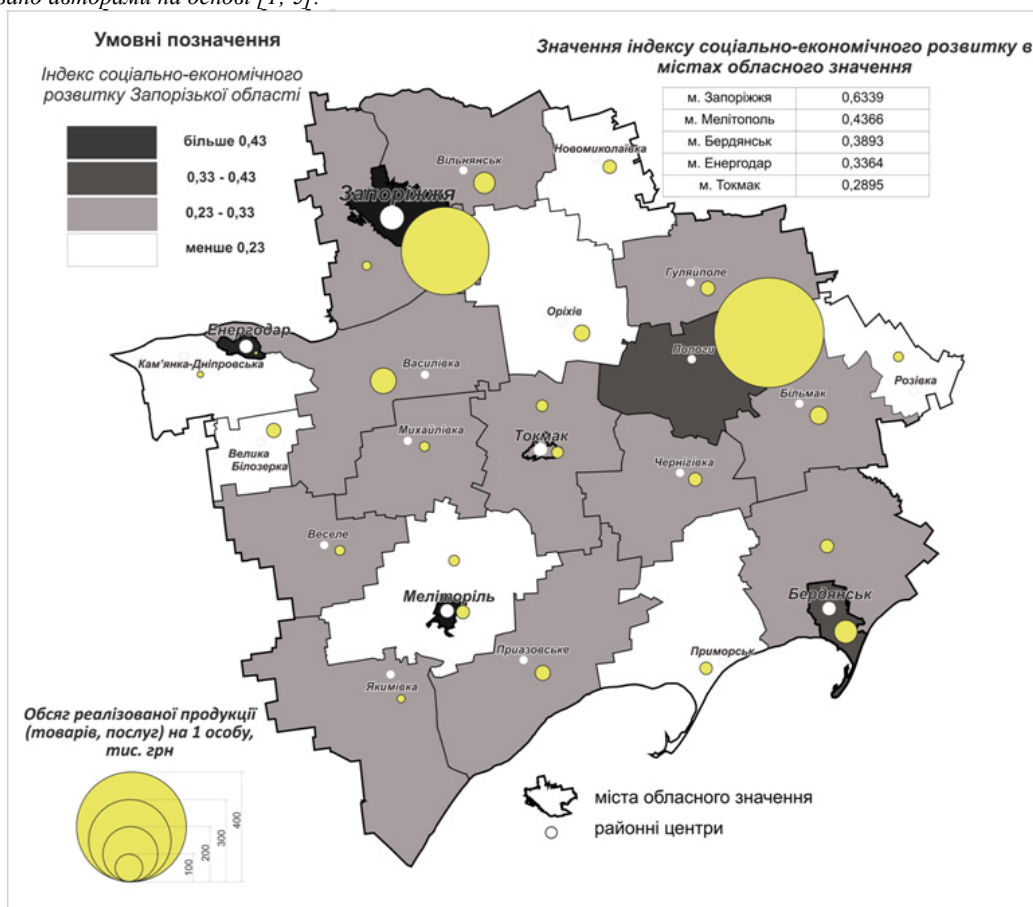

Рис. 7. Інтегральний індекс соціально-економічного розвитку міст і районів Запорізької області у 2017 р.
Побудовано авторами на основі [3; 6].

Проте деструктивними чинниками, які обмежують збалансованість просторового й економічного розвитку регіону, залишаються: високий рівень техногенного навантаження на навколишнє середовище (як наслідок загострення екологічних проблем); проблеми з утилізацією промислових і твердих побутових відходів; значні диспропорції у соціально-економічному розвитку територій області; незадовільний технічний стан і недостатня пропускна спроможність більшості автомобільних доріг області; зростання темпів природного скорочення працездатного населення області, а відтак складна ситуація на ринку праці – високі темпи скорочення кількості економічно активного населення 15-70 років, зростання чисельності безробітних працездатного віку та скорочення середньооблікової кількості штатних працівників підприємств, установ та організацій; низька ефективність використання територій, що мають особливу господарську, екологічну, наукову, історичну цінність; погіршення стану джерел питної води; діяльність промислових підприємств у зоні житлової забудови міст.

Висновки. Тому в перспективі для забезпечення гармонійного і збалансованого просторового і економічного розвитку міст і сільських територій області необхідно максимально використати потенціал адміністративно-фінансової децентралізації та зростання бюджетної самостійності територіальних громад; створити сприятливе бізнес-середовище в регіоні для стимулювання розвитку малого та середнього бізнесу; підвищити інвестиційну привабливість області, нарощення міжнародної фінансової й технічної допомоги; підвищити ефективність функціонування основних сфер життєдіяльності завдяки використанню сучасних інформаційних технологій; вжити заходів з формування ресурсоощадної та енергоефективної системи життєзабезпечення населених пунктів області (особливо великих міст) та розвитку нових виробництв з низьким техногенним впливом на довкілля (зокрема переробних індустрій та логістики).

Список використаних джерел

1. Статистична інформація. *Державна служба статистики України*: сайт. 2018. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
2. *Інклюзивний вимір розвитку міст – центрів ділової активності України: тенденції та перспективи*: наукова доповідь / наук. ред. М. І. Мельник. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», 2019. 55 с. (Серія «Проблеми регіонального розвитку»).
3. Мельник М. І., Лещук І. В. Міста-центри економічної активності у вимірі цілей інклюзивного розвитку. *Економіка України*. 2019. № 3. С. 70-84.

4. Статистична інформація. *Головне управління статистики у Запорізькій області*: сайт. 2018. URL: <http://zp.ukrstat.gov.ua>

5. *Просторова організація бізнесу в регіонах України: форми та механізми регулювання*: монографія: у 2-х т. Т. 1 / наук. ред. М. І. Мельник. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», 2019. 377 с. (Серія «Проблеми регіонального розвитку»).

6. *Просторова організація бізнесу в регіонах України: форми та механізми регулювання*: монографія: у 2-х томах. Т. 2 / наук. ред. М. І. Мельник. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», 2019. 330 с. (Серія «Проблеми регіонального розвитку»).

References

1. Statystychna informatsiya [Statistical information] (2018). *State Statistic Service of Ukraine*: Website. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian]
2. Melnyk, M. I. (Ed.) (2019). *Inklyuzyvnyy vymir rozvytku mist – tsentriv dilovoyi aktyvnosti Ukrayiny: tendentsiyi ta perspektyvy* [Inclusive dimension of development in cities – centers of Ukrainian business activity: tendencies and perspectives]: Scientific report. Lviv: Dolishnyi Institute of Regional Research of NAS of Ukraine. (Series «Problems of regional development»). [in Ukrainian].
3. Melnyk M. I., & Leshchukh, I. V. (2019). *Mista-tsentry ekonomichnoyi aktyvnosti u vymiri tsiley inklyuzyvnoho rozvytku* [Cities-centers of economic activity in measuring the goals of inclusive development] *Ekonomika Ukrayiny – Economy of Ukraine*, 3, 70-84. [in Ukrainian].
4. Statystychna informatsiya [Statistical information] (2018). *Main Department of Statistics in Zaporizhzhya region*: Website. Retrieved from www.zp.ukrstat.gov.ua [in Ukrainian].
5. Melnyk, M. I. (Ed.) (2019). *Prostorova orhanizatsiya biznesu v rehionakh Ukrayiny: formy ta mekhanizmy rehulyuvannya* [Spatial organization of business in the regions of Ukraine: forms and mechanisms of regulation]: 2 vols. Vol. 1. Lviv: Dolishnyi Institute of Regional Research of NAS of Ukraine. (Series «Problems of regional development»). [in Ukrainian].
6. Melnyk, M. I. (Ed.) (2019). *Prostorova orhanizatsiya biznesu v rehionakh Ukrayiny: formy ta mekhanizmy rehulyuvannya* [Spatial organization of business in the regions of Ukraine: forms and mechanisms of regulation]: 2 vols. Vol. 2. Lviv: Dolishnyi Institute of Regional Research of NAS of Ukraine. (Series «Problems of regional development»). [in Ukrainian].

Надійшло 05.09.2019 р.